DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-284-5-18

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ВИТОКИ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ДОКТРИНИ ПРАВОРОЗУМІННЯ

Пархоменко Н. М., Тарахонич Т. І.

ВСТУП

Процеси трансформації в суспільстві та державі, кризові явища в світі, економічне падіння, воєнні загрози кардинально впливають на державно-правові інститути загалом та правовий простір зокрема. З огляду на це, в юридичній науці актуалізується питання необхідності осмислення права з точки зору нових тенденцій та викликів. Важливим у даному аспекті є конструктивний підхід до права в аспекті загальновизнаних концепцій праворозуміння.

Праворозуміння зумовлюють щонайменше дві речі – перманентна самоідентифікація суспільства і право саме по собі, як загальне. За допомогою розуміння права суспільство постійно ідентифікує себе на кожному конкретному етапі свого розвитку і перманентність такої ідентифікації утруднює створення всеосяжної єдиної концепції права[1].

Проте, більшість вчених схильні до думки, що поняття права та праворозуміння не є синонімічними, оскільки поняття права – це більшою мірою статична категорія, в межах якої аналізуються її ознаки, а категорія праворозуміння явище динамічне, яке аналізує право з точки зору його сутності, процесів виникнення, функціонування та розвитку[2]. Втім завданням науки є не лише формулювання адекватного визначення права, а й з'ясування, власне, зворотного – механізму прояву праворозуміння як одного із головних детермінуючих факторів у формуванні змісту права. Вирішення такої наукової проблеми залишається актуальним завданням науки теорії держави і права[3].

На думку Р. Познера, корисно розрізняти три значення слова «право». Згідно з першим, право є особливим соціальним інститутом.

[1] Мачуський В. В. Проблеми сучасного праворозуміння. URL: https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1612%3A240717-11&catid=191%3A1-102017&Itemid=237&lang=ru

[2] Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння : монографія. за заг. ред. Оніщенко Н. М. Київ : «Юридична думка», 2013. С. 280. 480 с.

[3] Лемак В. В. Зміна парадигми праворозуміння: досвід держав Центральної Європи. *Право України*. 2010. № 4. С. 119.

Згідно з другим, право – це зібрання безлічі норм. Згідно з третім, право є джерелом прав, обов'язків і повноважень[4].

Як відомо право наразі займає особливе місце в системі соціального регулювання та має на меті забезпечення безконфліктного розвитку суспільних відносин, забезпечення прав і свобод суб'єктів цих відносин.

У вітчизняній науковій літературі діапазон поглядів щодо розуміння права досить широкий. Це пояснюється насамперед тим, що «право – складний багатобарвний, багатогранний, багатовимірний, багатозначний феномен, в якому так тісно переплітаються духовні, культурні й етичні засади, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина та цінності добра й справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституціонально-нормативні утворення і правові відносини. Розглянути всі ці невід'ємні властивості права в межах однієї дефініції практично не можливо[5].

З позицій правореалізації варто наголосити, що на жаль, «у жодній іншій науці немає стільки суперечливих теорій, як в науці про право. При першому знайомстві з нею виникає таке враження, ніби вона тільки й складається з теорій, що взаємно виключають одна одну. Найбільш суттєві питання про сутність і невід'ємні властивості права вирішуються різними представниками науки про право зовсім по різному. Суперечка між теоретиками права виникає вже на початку наукового пізнання права, навіть більшою мірою, саме з приводу вихідного питання – до якої сфери явищ належить право – починається непримиримі розділення напрямів і шкіл у цій науці. Достатньо згадати найсуттєвіші відповіді на останнє запитання, щоб відразу отримати яскраве уявлення про те, в якому невизначеному стані перебуває ця сфера наукового знання»[6].

1. Генеза уявлень про право та його витоки

Формування сучасної української правової доктрини відбувалось протягом тривалого часу на підставі європейського та вітчизняного досвіду теоретичного праворозуміння. В результаті – формулювання оригінальних концепцій та підходів до права. При цьому необхідно зазначити, що найбільш вагомі теоретичні узагальнення у цій галузі припадають на XIX століття. Зокрема, перебуваючи під впливом вчень К. Савіньї, Г. Пухти, К. О. Неволін у праці «Енциклопедія

[4] Posner R. Law and Legal Theory in England and Amerika. N. Y. : Oxford University Press. 1996. P. 220–221.

[5] Козюбра М. І. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 12. (С. 10–21).

[6] Кістяківський Б. О. Вибране. *Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка». Серія «Українські мислителі»*. Київ, 1996. С. 371.

законознавства» виклав основи права відповідно до традицій історичної школи права. Під формою закону він розумів або звичаї, або закони у вузькому розумінні, або ж вчення законодавців[7].

У середині XIX століття у вітчизняній правовій думці набувають поширення ідеї позитивізму як результат кодифікаційних процесів у Західній Європі та укладення Зводу законів Російської імперії. Наслідком було утвердження в суспільній свідомості тотожності поняття права й закону, заперечення значення ціннісного й сутнісного підходів до розуміння права і держави, обмежуючись емпіричними та формально-догматичними методами.

У межах позитивізму склалися два його різновиди: юридичний позитивізм або аналітична юриспруденція, та соціологічний позитивізм (включаючи психологічну школу права), з якого пізніше виникає соціологія права. Прибічники юридичного позитивізму О. О. Жилін, М. І. Палієнко, М. К. Ренненкампф, С. В. Пахман, М. О. Куплеватський розглядали право як вираження волі держави, як продукт її діяльності[8].

Зокрема, на думку С. В. Пахмана, поняття права може бути виведене тільки з його змісту. Все право має справу безпосередньо з діями людей. Право встановлює кордони, міру вільного вияву волі; воно вносить не узгодження, а навпаки – розмежування[9].

О. О. Жилін, прибічник юридичного позитивізму, стверджував, що відмінність між правовими нормами та іншими соціально-етичними правилами не в їх змісті або джерелі, від якого вони походять, а в суто формальних ознаках. Вчений стоїть на тій позиції, що право не обумовлюється державою, воно виникає раніше останньої. Будь-який зміст права є несуттєвим для самого розуміння права. Правом є такі

[7] Неволин К. О. Энциклопедия законоведения. Антологія української юридичної думки. В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Т. 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енкциклпедія права / упорядники: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. редактори В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. Київ : Вид. Дім «Юридична книга», 2002. С. 103–112.

[8] Десницкий С. Ю. Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции, в публичном собрании императорского Московского университета говоренное… июня 30 дня 1768 года. Антологія української юридичної думки. В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Т. 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енкциклпедія права / упорядники: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. редактори В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. Київ : Вид. Дім «Юридична книга», 2002. С. 15.

[9] Пахман С. В. О современном движении в науке права. Антологія української юридичної думки: В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Т. 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енкциклпедія права / упорядники: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. редактори В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. Київ : Вид. Дім «Юридична книга», 2002. С. 116–124.

веління, які діють на людину незалежно від її бажання підкорятися або не підкорятися їм [10].

На позиціях юридичного позитивізму стояв професор Київського університету М. К. Ренненкампф, який використовував також і історичний підхід. У роботі «Про право та моральність у їх взаємному відношенні» вчений зазначав, що для утворення юридичних норм необхідне їх визнання обов'язковими тим середовищем, у якому здійснювалось їх утворення. Крайність цієї позиції викликала до життя появу нового напряму – історичної школи, яка намагалася зрозуміти поняття і буття права в його об'єктивному здійсненні, в історії.

Історична школа твердила, що юридичні визначення, виведені наукою з відповідних законів, звичаїв і природи речей, також можуть бути обов'язковими, як закони і звичаї, але ця обов'язковість має залежати від внутрішньої сили і наукових визначень. Заперечення права юристів як самостійної форми права, панівне в сучасній науці права й законодавстві, цілком має підстави. Засади й визначення науки права – суть не норми права, а вчення, їх цінність визначається їхньою внутрішньою силою та згодою з істиною. Наука права може мати вплив лише похідний, діючи на погляди народу, суддів, законодавців шляхом переконання, наукових роз'яснень, а не зовнішньою примусовою силою[11].

На думку М. А. Гредескула, існує три способи вивчення права: 1) *догматичний* – право береться як текст певного змісту, а завдання зводиться до того, щоб знати зміст права і вміти застосовувати його у житті; 2) *історичний* – допомагає розкривати і пояснювати еволюцію права; 3) *соціологічний* – вивчає право як суспільне явище[12].

Зазначені дослідження свідчать про відрив юридичного позитивізму від соціальної та етичної характеристики права, а тому наприкінці XIX століття юридичний позитивізм поступається місцем теоріям

---

[10] Жилін О. О. Право и государство в их взаимных отношениях. Антологія української юридичної думки: В 6 т. Т. 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енциклпедія права / упорядники: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. редактори В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. Київ : Вид. Дім «Юридична книга», 2002. С. 546.

[11] Ренненкампф М. К. О праве и нравственности и их взаимном отношении, Юридическая энциклопедия. Антологія української юридичної думки. В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Т. 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енциклпедія права / Упорядники: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. редактори В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. Київ : Вид. Дім «Юридична книга», 2002. С. 147–167.

[12] Гредескул М. А. Лекции по общей теории права. Антологія української юридичної думки. В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Т. 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енциклпедія права / Упорядники: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. редактори В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. Київ : Вид. Дім «Юридична книга», 2002. С. 295–299.

соціологічного позитивізму, нормативно-соціологічному напряму, а згодом – школі відродженого природного права.

Прихильники ідеї «відродженого природного права» (Є. М. Трубецькой, Б. О. Кістяківський, Є. В. Спекторський, М. М. Ковалевський, А. М. Фатєєв та інші) основною тезою висували визнання ідеї особи як критерію правових норм, а не державного веління чи суспільної волі. Кожен громадянин мусить бути духовно діяльним у сфері права і на свій розсуд творити його[13]. Пропаганда ідей відродженого природного права мала істотний вплив на розвиток дореволюційного українського правознавства та його орієнтацію на філософсько-правові дослідження, на критику юридичного позитивізму.

На думку Б. О. Кістяківського, необхідним є синтетичний підхід, що враховує множинність причин, які зумовлюють право, що дасть найдостовірніші результати дослідження і сприятиме багато-гранному всеохоплюючому визначенню права: соціологічного, психологічного, державно-організаційного та нормативного. Такий багатоаспектний підхід може дати наукове знання усіх сторін права, тобто усіх його виявів у різних сферах даного нам світу, і водночас сприятиме побудові цілісного знання про право, що обіймало б усі його сторони в їх єдності[14].

Є. В. Спекторський, так само як і Б. О. Кістяківський, на відміну від прихильників юридичного позитивізму, намагався створити синтетичний метод дослідження права, поєднати юридичний догматизм із соціологічним підходом; пропонував створити «гносеологічну юриспруденцію» як теорію юридичного пізнання.

Близькою до цього була позиція Є. М. Трубецького необхідність визнання ідеї права моральною основою законодавства. Він намагався створити теорію природного права, яка б синтезувала в собі елементи природно-правового та соціологічного напрямів. На його думку, право – це сукупність норм, які надають соціальним суб'єктам свободу й водночас обмежують її. Він розглядав право в об'єктивному розумінні – як сукупність усіх юридичних норм, а у суб'єктивному – як сферу зовнішньої свободи, що дається людській особі нормами об'єктивного права. Це права, обов'язки, правові відносини[15].

Таким чином, на характер досліджень наприкінці XIX століття значний вплив мали ідеї неокантіанства, в яких використані погляди І. Канта на державу і право в їх моральній основі, що ґрунтується на

[13] Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. М., 1916. С. 189.

[14] Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. *Философия и социология права.* СПб., 1999. С. 127, 352–353, 332–333.

[15] Трубецкой Е. М. Лекции по энциклопедии права. М., 1919. С. 85–87, 157–160.

законах розуму. У зв'язку з цим, у науці розвивається нормативно-соціологічний напрям як синтез юридичного позитивізму й неокантіанства, що включає висновки не тільки догматичної юриспруденції, а й соціологічної та психологічної шкіл права. Прибічники цього напряму водночас підкреслювали значення соціальних і духовних процесів та інститутів як передумови формування позитивного права. Серед них був і С. С. Дністрянський. Загалом, прибічники соціологічного підходу тлумачили право не як систему законодавства або ієрархічну систему волевстановлених норм, а як явище, зумовлене фактичними суспільними відносинами, як «живе право», і протиставляли його «мертвому закону». Таким чином увага переноситься із системи джерел права на юридичну (судову) практику. Правом визнається будь-яке судове рішення незалежно від його змісту.

Вагомою подією у контексті дослідження права та його джерел стала праця М. Ю. Чижова «Джерело і форми права», в якій автор, відстоюючи природно правові позиції, визначав право як багатоаспектне явище, складність якого зумовлює неможливість його спрощеного розуміння.

Отже, особливостями розвитку правової думки в Україні наприкінці XIX – початку XX століття був потяг до теоретичних та філософських проблем права, етичних основ його змісту й сутності. Відповідно до цього, українські вчені-правознавці заклали основи етико-морального розуміння права, розвинули низку демократичних ідей і концепцій, спрямованих на гуманізацію змісту держави та права, формування принципу верховенства права, пов'язаності держави правом, різноманітності форм його вияву, а отже, різноманітності джерела права, що стало вагомим підґрунтям наступних наукових досліджень.

2. Концептуальні виміри праворозуміння

У сучасній юридичній науці надзвичайно важливим є чітке розуміння терміно-понять, відмежування окремих схожих чи споріднених за змістовним наповненням категорій. Поняттям відводиться важлива роль у пізнавальному процесі. Вони розкриваються через так звані доктринальні дефініції. Саме наукові дефініції обумовлюють світоглядний аспект юридичної науки, надають можливість більш глибше зрозуміти різноманітні сторони об'єктів, процесів та явищ правової дійсності.

Терміно-поняття «праворозуміння» (або наче синонімічний термінологічний зворот «розуміння права») останнім часом все частіше вживається у науковій літературі, а подекуди стає предметом спеціальних загальнотеоретичних, зокрема епістимологічних, досліджень[16].

[16] Рабінович П. М. Філософія права : навч. посіб. В 5-ти ч. Львів: Галицький друкар, 2014. Ч. 1–2; Філософія права як наука. Гносеологія права. С. 15.

Праворозуміння – процес та результат осмислення природи права, який здійснюється через визначення поняття та формування певної концепції права. Праворозуміння є центральною проблемою правознавства, прагненням дати відповідь на питання «що таке право?». Від відповіді на нього значною мірою залежить вирішення низки питань юридичної науки і практики. Водночас це питання дуже складне, на нього неможливо дати однозначну відповідь. Складності цьому процесу додає не лише багатогранність феномену права, який передбачає поєднання ідеальних, нормативно-інституційних та соціально-діяльнісних компонентів, а й багатозначність поняття його «розуміння», яке включає пізнання, оцінку та практичне ставлення до права[17].

Як зазначає В. Д. Бабкін, праворозуміння – це наукова категорія, яка відображає результат процесу пізнання сутності права. Особливе місце в процесі праворозуміння посідає проблема співвідношення права і закону, вирішення якої залежить від типу праворозуміння[18]. Сутність права є результатом взаємодії права із явищами соціальної дійсності та частіше всього визначається природою права. Дане поняття формується в соціальному середовищі та є продуктом наукового пошуку. А тому пізнати його сутність як певне ціле, можливо лише на підставі окремого.

На думку П. М. Рабіновича, визначити праворозуміння можна у такий спосіб – це відображення у людській свідомості за посередництвом поняття, позначуваного терміном «право» (чи будь-яким іншим однозначним з ним словом або символом) того явища, яке оцінюється як корисне для задоволення потреб існування й розвитку певного суб'єкта або такого ж відображення самих потреб. До таких явищ найчастіше належали і нині належать, як вже відзначалося, певні можливості (свободи) люд ей, їхніх груп; суспільні відносини з певними властивостями (наприклад, з такою властивістю як систематична повторюваність; людські інтереси (потреби); дії, спрямовані на задоволення людських інтересів, потреб; а також самі по собі відображення цих явищ у психіці людей (поняття, правила поведінки, ідеї тощо). У цій дефініції інтегровано формальні (семіотичні, знакові) й змістовні (соціально-сутнісні) властивості праворозуміння. Тільки в їх єдності, цілісності останнє становить самостійне, якісно визначене духовне явище[19].

---

[17] Максимов С. І. Праворозуміння. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / ред. Т. 3: Загальна теорія права. Харків : Право, 2017. С. 587.

[18] Бабкін В. Д. Право і закон: співвідношення понять. *Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти* : матеріали XIII історико-правової конференції (м. Чернівці, 20–22 травня 2005 р). Чернівці «Рута», 2005. С. 4 (420 с.)

[19] Рабінович П. М. Філософія права: навч. посіб. В 5-ти ч. Львів: Галицький друкар, 2014. Ч. 1–2; Філософія права як наука. Гносеологія права. С. 17–18.

У контексті дослідження проблем сучасного праворозуміння видається доцільним зауважити таке. Наукове пізнання права має на меті дві взаємопов'язані речі: отримання істинного знання про право і виявлення закономірностей дії права в усіх його проявах. Традиційне доктринальне праворозуміння від початку обмежене категоріальним апаратом і проблемами гносеологічного характеру. З одного боку має місце багаторічна безнадійна полеміка про вибір між нормами права або суддівським розсудом. З іншого боку існує нескінченний пошук критеріїв оптимального розподілу права на галузі права, виявлення домінуючих галузей права, створення комплексних галузей права, як засобу виходу з глухого теоретичного кута[20].

Праворозуміння також можна розглядати як філософсько-правову категорію, що включає в себе як інтелектуальну пізнавальну діяльність і її окремі елементи (сприйняття, оцінку, уявлення), так і систему інтерпретованих правових явищ як результат пізнавально-правової діяльності. Залежно від ступеня правової рефлексії можна виділити три рівні праворозуміння: звичайний (несистемне сприйняття права як цільного образу, що ототожнюється або із законом, або з покаранням), професійно-практичний (оцінка правової поведінки особи на відповідність офіційно встановленим зразкам (правовій нормі) з наданням визначення ступеня її правомірності) і доктринальний (системне уявлення про право як регулятор суспільних відносин, покликане прогнозувати його еволюцію і давати кваліфіковані оцінки як правозастосуванню, так і правотворчості)[21].

Праворозуміння характеризується низкою ознак, а саме: 1) категоріально-пізнавальний характер, що відображає наукові та соціальні результати пізнання загальних закономірностей розвитку і функціонування права; 2) загальноправовий характер, що відображає як зміст категорії знань про право, про закономірності його становлення, розвитку, функціонування в суспільстві; 3) науковий характер, що припускає логічне й об'єктивно істинне дослідження праворозуміння; 4) теоретичний характер, що відображає функціонування категорії в процесі теоретичного пізнання; 5) інтегральний характер, виражається в поєднанні діяльнісних (діахронних) і результативних (синхронних) елементів пізнання права[22].

---

[20] Мачуський В. В. Проблеми сучасного праворозуміння https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1612%3A240717-11&catid=191%3A1-102017&Itemid=237&lang=ru

[21] Скоробогатов А. Праворозуміння: поняття і типологія. *Філософія права і загальна теорія права*. № 1–2/2015. С. 205.

[22] Ibid. С. 205–206.

Науковий і філософський рівні праворозуміння відповідно до своїх можливостей відображають різні аспекти багатогранного феномену права, тому між ними не існує якоїсь китайської стіни. Межі між цими рівнями праворозуміння є досить рухливими і відносними. Проте саме їх розрізнення дає змогу, якщо й не повністю зняти, то принаймні згладити згадувані тривалі суперечності між прихильниками позитивізму і їх противниками та глибше осмислити надзвичайну складність права як феномену, його значення і роль у житті людей[23].

Право само по собі, як загальне, намагається досягти безмежності і звідси виникає потенційна можливість існування безмежної кількості концепцій права і намагання створити традиційну всеохоплюючу концепцію права з позиції сучасного розуміння права, яке по суті зводиться до протистояння по лінії Herbert Xart – Ronald Dworkin[24], заздалегідь приречені на невдачу[25].

Змістовна плюралістичність загального праворозуміння була, є і, гадаємо, завжди залишатиметься його неусуваною, нездоланною властивістю[26].

Зазначене обумовило можливість виокремити моністичний та дуалістичний підхід до розуміння права. Прихильники моністичного підходу в праворозумінні, під правом розуміють формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, яке втілює в собі такі правові цінності як свобода, рівність, справедливість (М. І. Козюбра, В. В. Копєйчиков, М. В. Цвік та ін.).

Так наприклад, М. В. Цвік аналізуючи рівні існування права (перший рівень – це правовідносини, що виникають безпосередньо на основі фактичних відносин, які склалися у суспільстві; на другому рівні держава сама формулює правові норми на основі яких виникають відповідні правові відносини), підкреслює, що це не має приводити до висновку про існування дуалізму у праві. Вчений зазначає, що воно є моністичним у тому сенсі, що норми, які закріплюють правові деталі та процедури, за змістом є прямим продовженням основ права, які містять

[23] Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 20.

[24] Shapiro J. Scott The Hart-Dworkin Debate: A Short Guide for the Perplexed / Scott J. Shapiro. Yale University – Law School, 2007. 54 p. Електронний ресурс. Режим доступу: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=968657

[25] Мачуський В. В. Проблеми сучасного праворозуміння https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1612%3A240717-11&catid=191%3A1-102017&Itemid=237&lang=ru

[26] Рабінович П. М. Філософія права : навч. посіб. В 5-ти ч. Львів : Галицький друкар, 2014. Ч. 1–2; Філософія права як наука. Гносеологія права. С. 24.

нормативи з найбільш загальних і важливих питань правового регулювання[27].

На думку С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова у сучасній юриспруденції домінуючими залишаються парадигми позитивізму та соціологізму. Парадигма позитивізму базується на філософському позитивізмі та відповідній формально-догматичній правовій теорії, в основі якої лежало заперечення ідей історичної школи права, поділу права на природне та позитивне, відмова від аксіологічних аспектів права, обмеженням юридичної науки вивченням догми права, а тим самим обґрунтування формально-догматичного методу як основного і єдиного методу теоретичної юриспруденції тощо[28].

Слід констатувати, що тривалий час в теорії права існував методологічний підхід до дослідження природи права, який ґрунтувався на виключно однобічному аналізі і тому може бути оцінений як невиправдані відхилення від науково-обгрунтованого та виваженого розуміння змісту права. Даний підхід полягає у прихильності до проголошеного у XX столітті англійським юристом Джоном Остіном позитивіського ототожнення права і закону, аналізу змісту права у повній залежності від державної волі, що зводить право до наказу держави. Такий підхід і нині є розповсюдженим і залишає поза увагою розгляд права як засобу втілення в життя справедливості, гуманності як необхідних складових демократичного розвитку суспільства. Таке однобічне розуміння права обмежує юридичну науку лише дослідженням догми права, перетворенням правознавства на законознавство. Наслідком такого праворозуміння є недооцінка соціальної природи права.

У практичній площині варто наголосити на тому, що до визначення поняття права неодноразово звертався Європейський суд з прав людини. У 1997 році Верховна Рада України ратифікувала Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод 1950 року (далі – Конвенція).

Україна, ратифікувавши Конвенцію, започаткувала процес зміни панівної позитивістської парадигми права, що спричинило виникнення у правовій теорії та правозастосуванні необхідного для подальшого розвитку плюралізму. Ні в кого не викликає сумнівів юридична своєрідність Конвенції, оскільки країни, які її підписали, не розглядають її виключно як текст, що містить норми про права людини. Така дещо спрощена думка набула поширення тільки у країнах колишнього

[27] Цвік М. Праворозуміння (значення повторюваності суспільних відносин для його дослідження). *Право України*. 2010. № 4. С. 24. (С. 22–27).

[28] Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2008. С. 72. (495 с.)

радянського табору, де протягом радянської історії насаджувався «позитивістсько-командний» погляд на право, зокрема і на права людини[29].

Праворозуміння, яке сповідує ЄСПЛ, переважно ґрунтується на романо-германській традиції. Європейський суд з прав людини дотримується протилежного, юснатуралістичного підходу до праворозуміння, при цьому неодноразово підкреслюючи, що «будь-який припис права має бути приступним і передбаченим»[30], що знайшло своє закріплення у низці Рішень Суду. Саме тому Страсбурзький суд уточнює, що «поняття «право» (law) охоплює не лише конституції, міжнародне право, статутне право та підзаконні акти, а й також – де доречно – суддєствоpене право (judge-made law), у тому числі й норми загального права (common law)[31].

Хоча переважно позитивістська налаштованість вітчизняної доктрини права та Конституційного Суду України істотно заважає гармонізації суддівського праворозуміння з європейською філософією права, тим не менш, сама судова практика в Україні переконливо свідчить про те, що кількість рішень, ухвалених судами різної форми судочинства та за різними судовими інстанціями, у яких містяться посилання на практику ЄСПЛ, неухильно зростає з року в рік[32].

Парадигма соціологізму об'єднує різноманітні школи і концепції соціологічного напряму в юриспруденції, до яких належить інструменталізм, функціоналізм, інституціоналізм, реалізм та інші. Дана концепція виходить з того, що право існує не лише у вигляді норм, а й є інструментом у досягненні соціальних цілей, функціонує, діє та реалізується у суспільстві. Тим самим право створюється не державою, а самим суспільством, соціальними спільнотами у процесі їх взаємодії між собою, виступає інструментом, формою та способом самоорганізації суспільства. Державі лише делегуються повноваження по управлінню суспільством, вона може здійснювати санкціонування через

[29] Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння. «Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі». 1999. № 2. http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=416

[30] Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія) Мірило правовладдя : коментар, глосарій = European Commission for Democracy Through law (Venice Commission) Rule of law Checklist / пер. з англ. С. Головатого. Київ : Б. в., 2017. С. 17, 89.

[31] The Sunday Times v. the United Kingdom (no. 1), 6538/74, 26 April 1979, § 46ff, Series A no. 30 Electronic resource. Mode of access: https://hudoc.echr.coe.int/eng

[32] Гайдулін О. О., Худолей В. Ю., Шаркова І. М. Прецедентне право Європейського Суду з прав людини щодо захисту прав уразливих верств населення. Київ. 2018. С. 61, 232–233.

нормативно-правові акти, правові взаємодії між рівними та вільними соціальними суб'єктами[33].

Соціологічний підхід до права ґрунтується на його розумінні як соціально зумовленого явища, тобто фактичних відносин, що обумовлюються правовим регулюванням, відображаються в інтересах, мотивах і меті, у свідомості людей, що згодом відтворюються в діяльності державних органів і громадських формувань, які висувають нові правові рекомендації, а потім і в діяльності законодавчих органів[34].

Прихильники дуалістичного праворозуміння вважають, що поряд з позитивним правом існує природнє (природно-правове вчення), або соціальне право (соціологічне вчення) (Є. В. Бурлай, С. Д. Гусарєв, О. Д. Тихомиров, П. М. Рабінович, та ін.).

Так, Є. В. Бурлай, аналізуючи дуалізм природного та позитивного в праві, підкреслює, що природно-правовий та позитивно-правовий аспекти загального праворозуміння розкривають найбільш глибинні рівні пізнання і розуміння сутності права, його природи. Дихотомія природного та позитивного права найяскравіше проявляється в онтологічному, гносеологічному, логічному, етичному та інструментальному аспектах проблеми[35].

Природний підхід полягає у зведенні права виключно до природних прав людини, обґрунтуванні непотрібності і необов'язковості їх відображення у законодавстві, запереченні або недооцінці впливу державної влади на правоутворення і правореалізацію. Така недооцінка ролі держави в правовому регулюванні суспільних відносин в підсумку веде до порушень закону, правового нігілізму тощо.

Зазначене яскраво прослідковувалась у змісті філософсько-правових, методологічних дискусіях, фрагментарно – у змісті фундаментальних теоретичних досліджень, іноді – у сфері спеціально-юридичної проблематики, масовій дослідницькій практиці правознавців.

До посткласичного праворозуміння можна віднести два напрями: інтегра-тивне і постмодерністське. Інтегративне праворозуміння включає доктрини, що характеризуються прагненням об'єднати (інтегрувати) в рамках єдиної правової теорії окремі аспекти буття права – ціннісний, нормативний, соціальний. До інтегративного праворозуміння можна віднести інтегративну юриспруденцію (Дж. Холл, Г. Дж. Берман),

---

[33] Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2008. С. 72. (495 с.).

[34] Бигич О. Л. Праворозуміння (соціологічний підхід). Міжнародна поліцейська енциклопедія. У 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Т. 1.- Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 844. (1231 с.).

[35] Бурлай Є. В.Дуалізм «природного» та «позитивного» в праві як філософська проблема. *Проблеми філософії права*. Т. 1. 2003. С. 83–85.

реалістичні теорії права (К. Лльовеллін, К. Олівекрона), школу критичних правових досліджень (Г. Фрог), економічну теорію права Р. Познера.

Інтегративний підхід до права повинен сприйматися не як механічне поєднання різних підходів, а як узагальненням основних позицій різних шкіл праворозуміння, що надасть можливість надати праву не тільки нормативного характеру, а і соціального та психологічного спрямування.

Аналіз сучасної вітчизняної та зарубіжної наукової літератури щодо методологічних засад дослідження права, дає змогу зробити висновок про існування спроб окремих науковців підійти до зазначеної проблеми з точки зору широкого праворозуміння відносно його окремих аспектів.

Загалом, аналізуючи право з точки зору його сутнісних характеристик необхідно виділити два аспекти. По-перше, право як статичний об'єкт, в сутності своїй незмінне або малорухливе, стоїть в тому ж ряді, що і закономірності, пануючі в природі і керуючі людиною як біологічним явищем. У сучасному світі, в умовах відсутності довіри до моральних норм, які втратили власну абсолютність і стали аморфними, позитивне право залишається майже єдиним гарантом порядку і стабільності в суспільстві. З іншого боку, його ціннісні аспекти, зближуючи його з мораллю і спрямовуючи на віддалену перспективу, зникають.

Відповідно процес правотворчості повинен будуватися з урахуванням базових соціальних цінностей, формуванням позитивних ціннісних установок, зорієнтованих на загальнолюдське, абсолютне і вічне, що буде сприяти формуванню інших соціальних ситуацій.

По-друге, право, з точки зору його формального прояву, динамічне явище, що розвивається, внутрішні механізми якого залежать від духовної природи людини і соціокультурних умов, в яких вона перебуває, і які визначають появу і способи функціонування конкретної правової системи. Частіше воно розглядається як певна інструментальна система, покликана вирішувати життєво важливі ситуації.

Право повинно сприяти задоволенню людських потреб шляхом забезпечення безперешкодної реалізації прав людини – виразу особистісної цінності права. Будь-яке праворозуміння спирається на відповідні концепції природи чи сутності біосоціального індивіда[36]. Висновки правової антропології становлять цінність для юридичної науки, правотворчої діяльності, оскільки дають уявлення про людину, як вихідне начало активності.

[36] Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харків : Право, 2002. С. 191.

Інтегральний підхід до праворозуміння передбачає той факт, що саме право є цілісним та багатоаспектним явищем, і не може досліджуватися на основі одного методу.

Втім, незважаючи на те, шо в кінці XX століття на зміну моністичному підходу у вітчизняній юриспруденції приходить плюралізм наукових досліджень, розмаїття наукових поглядів і концепцій, наразі гостро відчувається потреба у дослідженні теоретичних проблем юридичної науки концептуального характеру, що вимагає нового методологічного обґрунтування. До кола зазначених належать такі проблеми, які мають вивести на новий рівень теоретичних узагальнень і розкриття цінностей права.

ВИСНОВКИ

Праворозуміння є сукупністю об'єктивно зумовлених, науково обґрунтованих та підтверджених практикою ідей, концепцій, поглядів та теорій, які дають уявлення про право, його сутність та призначення.

Пізнання категорії «праворозуміння» відбувається як процес усвідомлення, кристалізації сутності права. Важливим аспектом у формуванні розуміння сутності права мають традиції як певної держави, так і науково-теоретичні традиції. Таким чином суб'єкт дослідження знаходиться в межах цих традицій і використовує вже існуючі знання про предмет дослідження.

Враховуючи спільний доробок багатьох вчених та незважаючи на деякі дискусійні та суперечливі моменти, слід підкреслити, що категорія «праворозуміння» не має єдиного розуміння свого змісту, однак в основі кожного із підходів знаходиться один і той же предмет – право, а тому потрібно виходити не з протиставлення різноманітних шкіл праворозуміння, а з їх координації.

Проблема праворозуміння, надзвичайно важлива як на доктринальному рівні, так і для юридичної практики. Від вирішення даного питання залежить повнота та всебічність наукового аналізу в оцінці сутності права, його природи, джерел, механізмів та закономірностей його дії в соціальному просторі.

АНОТАЦІЯ

Наразі, як ніколи, в юридичній науці актуалізується питання необхідності осмислення права з точки зору нових тенденцій та викликів. Загалом в юридичній науці ствердився підхід, відповідно до якого, поняття права та праворозуміння не є синонімічними, оскільки поняття права – це більшою мірою статична категорія, в межах якої аналізуються її ознаки, а категорія праворозуміння явище динамічне, яке аналізує

право з точки зору його сутності, процесів виникнення, функціонування та розвитку. У вітчизняній науковій літературі діапазон поглядів щодо розуміння права досить широкий. Українські вчені-правознавці ще у XIX – початку XX столітті заклали основи етико-морального розуміння права, розвинули низку демократичних ідей і концепцій, спрямованих на гуманізацію змісту держави та права, формування принципу верховенства права, пов'язаності держави правом, різноманітності форм його вияву, а отже, різноманітності джерела права, що стало вагомим підґрунтям наступних наукових досліджень.

Наголошується, що пізнання категорії «праворозуміння» відбувається як процес усвідомлення, кристалізації сутності права. Важливим аспектом у формуванні розуміння сутності права мають традиції як певної держави, так і науково-теоретичні традиції. Таким чином суб'єкт дослідження знаходиться в межах цих традицій і використовує вже існуючі знання про предмет дослідження та з огляду на це формулює концептуальний підхід до сутності та змісту права. В сучасній юриспруденції продовжує панувати принцип плюралізму праворозуміння. Важливим у даному аспекті є конструктивний підхід до права як цінності, суспільного блага, яке здатне забезпечити стабільність та правопорядок в державі.

Література

1. Мачуський В. В. Проблеми сучасного праворозуміння https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1612%3A240717–11&catid=191%3A1–102017&Itemid=237&lang=ru

2. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння : монографія / за заг. ред. Оніщенко Н. М. Київ : Юридична думка, 2013. С. 280. 480 с.

3. Лемак В. В. Зміна парадигми праворозуміння: досвід держав Центральної Європи. *Право України.* 2010. № 4. С. 119.

4. Posner R. Law and Legal Theory in England and Amerika. N. Y. : Oxford University Press. 1996. P. 220–221.

5. Козюбра М. І. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 10–21.

6. Кістяківський Б. О. Вибране. Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка». Серія «Українські мислителі». Київ, 1996. С. 371.

7. Неволин К. О. Энциклопедия законоведения. Антологія української юридичної думки: В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Т. 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енкциклпедія права / упоряд.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. редактори В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. Київ : Юридична книга, 2002. С. 103–112.

8. Десницкий С. Ю. Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции, в публичном собрании императорского Московского университета говоренное… июня 30 дня 1768 года. Антологія української юридичної думки: В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. – Т. 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енкциклпедія права / Упорядники: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. редактори В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. Київ : Юридична книга, 2002. С. 15.

9. Пахман С. В. О современном движении в науке права. Антологія української юридичної думки: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Т. 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енкциклпедія права / Упорядники: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. редактори В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. Київ : Юридична книга, 2002. С. 116–124.

10. Жилін О. О. Право и государство в их взаимных отношениях. Антологія української юридичної думки: В 6 т. Т. 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енкциклпедія права / упорядники: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. редактори В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. Київ : Юридична книга, 2002. С. 546.

11. Ренненкампф М. К. О праве и нравственности и их взаимном отношении, Юридическая энциклопедия. Антологія української юридичної думки: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Т. 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енкциклпедія права / упорядники: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. редактори В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. Київ : Вид. Дім «Юридична книга», 2002. С. 147–167.

12. Гредескул М. А. Лекции по общей теории права. Антологія української юридичної думки: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Т. 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енкциклпедія права / упорядники: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. редактори В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. Київ : Юридична книга, 2002. С. 295–299.

13. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. М., 1916. С. 189.

14. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. *Философия и социология права*. СПб., 1999. С. 127, 352–353, 332–333.

15. Трубецкой Е. М. Лекции по энциклопедии права. М., 1919. С. 85–87, 157–160.

16. Рабінович П. М. Філософія права: навч. посіб. В 5-ти ч. Львів: Галицький друкар, 2014. Ч. 1–2; Філософія права як наука. Гносеологія права. С. 15.

17. Максимов С. І. Праворозуміння. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / ред. Т. 3: Загальна теорія права. Харків : Право, 2017. С. 587.

18. Бабкін В. Д. Право і закон: співвідношення понять. *Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти* : матеріали XIII історико-правової конференції (м. Чернівці, 20–22 травня 2005 р). Чернівці «Рута», 2005. 420 с.

19. Рабінович П. М. Філософія права: навч. посіб. В 5-ти ч. Львів : Галицький друкар, 2014. Ч. 1–2; Філософія права як наука. Гносеологія права. С. 17–18.

20. Мачуський В. В. Проблеми сучасного праворозуміння https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1612%3A240717–11&catid=191%3A1–102017&Itemid=237&lang=ru

21. Скоробогатов А. Праворозуміння: поняття і типологія. *Філософія права і загальна теорія права*. № 1–2/2015. С. 205.

22. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 20.

23. Shapiro J. Scott The Hart-Dworkin Debate: A Short Guide for the Perplexed / Scott J. Shapiro. Yale University – Law School, 2007. 54 p. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=968657.

24. Мачуський В. В. Проблеми сучасного праворозуміння https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1612%3A240717–11&catid=191%3A1–102017&Itemid=237&lang=ru.

25. Рабінович П. М. Філософія права: навч. посіб. В 5-ти ч. Львів: Галицький друкар, 2014. Ч. 1–2; Філософія права як наука. Гносеологія права. С. 24.

26. Цвік М. Праворозуміння (значення повторюваності суспільних відносин для його дослідження). *Право України*. 2010. № 4. С. 22–27.

27. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): Навч. Посіб. – 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2008. 495 с.

28. Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння. «Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі». 1999. № 2. http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=416.

29. Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія) Мірило правовладдя : коментар, глосарій = European Commission for Democracy Through law (Venice Commission) Rule of law Checklist / пер. з англ. С. Головатого. Київ : [Б. в.], 2017. С. 17, 89.

30. The Sunday Times v. the United Kingdom (no. 1), 6538/74, 26 April 1979, § 46ff, Series A no. 30. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng

31. Гайдулін О. О., Худолей В. Ю., Шаркова І. М. Прецедентне право Європейського Суду з прав людини щодо захисту прав уразливих верств населення. Київ, 2018. С. 61, 232–233.

32. Бигич О. Л. Праворозуміння (соціологічний підхід). Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Т. 1. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 1231 с.

33. Бурлай Є. В.Дуалізм «природного» та «позитивного» в праві як філософська проблема. *Проблеми філософії права*. Т. 1. 2003. С. 83–85.

34. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харків : Право, 2002. С. 191.

Information about author:
Parkhomenko Nataliia Mykolaivna,
Doctor of Law, Professor,
Corresponding Members of National Academy of Sciences of Ukraine,
Chief at the Department of Theory of State and Law of V. M. Koretsky
Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Tryokhsviatitelska str., Kyiv, 01601, Ukraine

Tarakhonych Tetiana Ivanivna,
Candidate of Law, Senior Researcher,
Senior Researcher at the Department of Theory of State and Law of
V. M. Koretsky Institute of State and Law
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Tryokhsviatitelska str., Kyiv, 01601, Ukraine